

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ПРОДАЄВИЧ Ірина Сергіївна

УДК 347.43(477)

**ПРИПИНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ НЕМОЖЛИВІСТЮ
ЙОГО ВИКОНАННЯ**

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільного права Одеської національної юридичної академії Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України
ХАРИТОНОВ Євген Олегович,
Одеська національна юридична академія,
завідувач кафедри цивільного права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент,
Заслужений юрист України
БЕРВЕНО Сергій Миколайович,
Харківський національний університет
ім. В.Н. Каразіна
професор кафедри цивільно-правових дисциплін;

кандидат юридичних наук
ЧВАНКІН Сергій Анатолійович,
Одеська національна юридична академія,
доцент кафедри цивільного процесу,
суддя Суворовського районного суду м. Одеси

Захист відбудеться 17 грудня 2009 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.03 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий 16 листопада 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

П.П. Музиченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Актуальність дисертаційного дослідження пов'язана, у першу чергу, з тим, що порядок, підстави та умови припинення зобов'язання мають велике практичне значення для цивільного обігу, оскільки стосуються майнових прав його сторін і в багатьох випадках можуть спричиняти для останніх негативні правові наслідки. Зрозуміло, що у більшості випадків сторони належно виконують обов'язки. Це хоч і призводить до припинення зобов'язання, але є позитивним фактом, оскільки за таких обставин сторони досягають бажаного для них правового результату.

Більш складним випадком припинення зобов'язання є припинення зобов'язання неможливістю його виконання, оскільки мета зобов'язання не досягається, кредитор не отримує задоволення своїх вимог, а тому важливо встановити дійсну наявність підстав припинення зобов'язання.

Прийняття нового Цивільного кодексу України обумовлює нагальну необхідність глибокого та всебічного аналізу припинення зобов'язання неможливістю виконання. У ЦК України закладені нові підходи до визначення цього поняття, однак відповідне формулювання не виправдано лаконічне. У відповідності до ст. 607 ЦК України, однією з підстав припинення зобов'язання є неможливість його виконання, за що жодна зі сторін не відповідає.

Ст. 222 ЦК УРСР передбачала, що зобов'язання припиняється неможливістю виконання, за що боржник не відповідає.

На відміну від ЦК УРСР, новий ЦК України вводить дещо інший критерій для припинення зобов'язання неможливістю його виконання: за обставини, які спричиняють таку неможливість, не повинні відповідати ні боржник, ні кредитор (у той час, як за ЦК УРСР це стосувалося лише боржника). Тобто, за новим ЦК вина кредитора не є підставою для припинення зобов'язання боржника, хоча і може бути підставою для зменшення відповідальності за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання відповідно до ст. 616 ЦК України.

Неможливість виконання розглядається законодавством як одна з підстав припинення цивільно-правових зобов'язань. Коли мова йде про неможливість виконання договору, мається на увазі не договір як правочин, а як зобов'язання, що виникло в результаті здійснення відповідного правочину.

Припинення договірних зобов'язань неможливістю виконання викликає на практиці багато проблем, пов'язаних з визначенням наявності самої неможливості виконання в тій або іншій ситуації та наслідків її настання.

Іноді виникають складності з відмежуванням припинення зобов'язань неможливістю виконання від інших підстав припинення зобов'язань, зокрема, у результаті розірвання договору на вимогу однієї зі сторін.

Зазначені труднощі пов'язані з тим, що поняття «неможливість виконання» може тлумачитися досить широко. Як неможливість виконання в ряді випадків розглядають не тільки фізичну нездійсненність якихось дій, але й неможливість досягнення обумовленого результату і наявність економічної недоцільності здійснення обумовлених дій. Крім того, настання неможливості виконання може визначатися різними факторами. Від цих факторів багато в чому будуть залежати і наслідки неможливості виконання.

Тому, проблема припинення зобов'язання неможливістю його виконання є однією з найбільш актуальних як для теорії цивільного права, так і для сучасної правозастосовної практики.

Від правильного вирішення цих питань та правильного тлумачення норм про неможливість виконання зобов'язання багато в чому залежить ефективність захисту порушених прав та інтересів суб'єктів цивільного права і розгляду цивільних справ судами. Між тим в українській цивілістичній науці відсутні спеціальні монографічні дослідження проблем припинення зобов'язання неможливістю виконання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження відповідає напрямкам досліджень Одеської національної юридичної академії «Традиції та новації у сучасній українській державності і правовому житті» на 2006-2010 роки (державний реєстраційний номер 0106U004970), а також безпосередньо пов'язана з планом науково-дослідницької роботи кафедри цивільного права на 2006 – 2010 роки за темою «Традиції та новації у сучасному цивільному праві України».

Мета та завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у з'ясуванні сутності та значення категорії «неможливість виконання зобов'язання» у цивільному праві, а також науковому аналізі наявності специфіки правових рішень у цій галузі та визначення перспектив розвитку вдосконалення правового регулювання.

Для досягнення поставленої мети було сформульовано такі основні завдання:

дослідити історію розвитку доктрини про неможливість виконання зобов'язання;

визначити засади українського цивільного законодавства, що регулює припинення зобов'язання неможливістю виконання;

виділити критерії класифікації та основні види неможливості виконання зобов'язання;

визначити поняття неможливості виконання зобов'язання у цивільному праві;

встановити ознаки неможливості виконання зобов'язання;
проаналізувати умови припинення зобов'язання неможливістю виконання;

сформулювати пропозиції щодо вдосконалення норм ЦК України, що регулюють припинення зобов'язання неможливістю виконання.

Об'єктом дисертаційного дослідження є правовідносини, пов'язані із припиненням зобов'язання неможливістю виконання у цивільному праві України.

Предметом дисертаційного дослідження є система правових норм, що регулюють відносини, пов'язані з припиненням зобов'язання неможливістю виконання.

Методологічну базу дослідження становлять загальні та спеціальні наукові методи, серед яких чільне місце посідає загальнонауковий діалектичний метод із системно-функціональним підходом до аналізу досліджуваних явищ. Застосування цього методу дозволило розглянути припинення зобов'язання неможливістю виконання, як категорію, що знаходиться у процесі постійного розвитку.

У рамках зазначеного методологічного підходу використано також формально-логічний метод, за допомогою якого досліджувалося законодавство щодо припинення зобов'язання неможливістю виконання.

Порівняльний метод дав змогу проаналізувати положення, що стосуються відносин, які є предметом дисертаційного дослідження, у ЦК України та раніше чинному цивільному законодавстві, а також порівняти вирішення цих питань у ЦК України та цивільному законодавстві деяких інших країн.

Науково-теоретичну базу дослідження склали роботи в галузі цивільного права вітчизняних та зарубіжних науковців.

Сформульовані в дисертації теоретичні висновки спираються на загальні досягнення юридичної науки, в тому числі на результати досліджень вітчизняних та зарубіжних цивілістів, романістів.

Зокрема, проблеми припинення зобов'язань розглядалися у різні часи та у різному обсязі М.М. Агарковим, С.С. Алексеєвим, О.А. Беяневич, С.М. Бервено, А.М. Блащук, Т.В. Боднар, М.І. Брагінським, С.М. Братусем, І.Л. Брауде, В.А. Васильєвою, В.В. Вітрянським, З.М. Заменгофом, О.С. Йоффе, К.Д. Кавеліним, Я.А. Канторовичем, Т.С. Ківаловою, В.М. Корецьким, В.М. Коссаком, О.О. Красавчиковим, Н.С. Кузнецовою, Л.А. Лунцем, В.В. Луцем, Р.А. Майдаником, Д.І. Мейєром, О.І. Міхно, І.Б. Новицьким, К.П. Победоносцевим, І.О. Покровським, Н.М. Процьків, О.А. Пушкіним, В.К. Райхером, С.В. Сарбаш, М.М. Сібільовим, Є.О. Сухановим, В.С. Толстим, Ю.К. Толстим, Є.О. Харитоновим, Я.М. Шевченко, Г.Ф. Шершеневичем, Р.Б. Шишкою, О.Ю. Шилохвостом та ін.

Безпосередньо дослідженнями проблемних питань неможливості виконання, випадку непереборної сили окремо чи в межах більш загальних досліджень займались Г.К. Матвеев, Є.О. Павлодський, Е.В. Пассек, В.Д. Примаєв, П.Г. Семенов, О.О. Красавчиков, М.М. Агарков, О.О. Йоффе, Ю.Х. Калмиков, К.А. Флейшиць, Б.С. Антимонов та ін.

Проте, праці згаданих вище авторів стосувалися лише окремих аспектів проблеми, що є предметом цього дисертаційного дослідження, не охоплюючи усі її аспекти у цілому.

Емпіричною базою дослідження є чинне законодавство України, а також законодавство деяких зарубіжних країн. У процесі дослідження опрацьовувалися також монографічна та навчальна література, практика судів м. Одеси.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням неможливості виконання зобов'язання як підстави припинення зобов'язання.

Вперше сформульовано низку положень стосовно бачення проблем формування та розвитку норм, які регулюють припинення зобов'язання неможливістю виконання, котрі б враховували сучасний стан цивільного законодавства та досягнення цивілістичної думки України.

На підставі одержаних у процесі дослідження результатів на захист виносяться такі положення:

вперше:

обґрунтовується висновок, що суб'єктивна неможливість, що настала без вини боржника, не завжди має включатися в сферу застосування ст. 607 ЦК України. Якщо для боржника виконання стало неможливим, але інші особи в змозі здійснити дане виконання, боржник може в багатьох випадках залучити особу, що має таку можливість, до виконання зобов'язання в порядку, передбаченому ст. 528 ЦК України, відповідно до якої боржник за загальним правилом має право без узгодження з кредитором покласти виконання на третю особу, а кредитор зобов'язаний прийняти таке виконання від третьої особи;

зроблено висновок про такі умови припинення зобов'язання у разі настання неможливості виконання: 1) наявність об'єктивної обставини, що виникла внаслідок фактичної (фізичної) або юридичної неможливості виконати умови зобов'язання; 2) така обставина з'явилася після виникнення зобов'язання – «наступна неможливість»; 3) наявність причинного зв'язку між об'єктивною обставиною (обставинами) та фактичною неможливістю виконати умови зобов'язання; 5) відсутність вини в діянні сторін зобов'язання (крім випадків, якщо законом чи договором передбачена відповідальність за випадок);

доведено некоректність формулювання ст. 616 ЦК, згідно з яким, порушення зобов'язання сталося з вини кредитора, суд відповідно зменшує

розмір збитків та неустойки, які стягуються з боржника. У такому разі виходить, що якщо порушення зобов'язання є наслідком винних дій кредитора, то це дозволяє зменшити відповідальність боржника. Але таке положення є невірним, адже у цьому випадку вина боржника взагалі відсутня і не може йти мова про його відповідальність – більшу чи меншу;

доведено, що в цілому, за основними ознаками, визначення «непереборної сили» та «форс-мажору» збігаються. «Форс-мажор» – це пряме запозичення з французької мови, що позначає непереборну силу, термін, який прийшов в Україну з міжнародної ділової практики, тому за смисловим навантаженням ці терміни рівнозначні. Однак прийнято застосовувати термін «форс-мажор» у тих випадках, коли йдеться про зовнішньоекономічні контракти, а також у внутрішніх договірних відносинах. Але користуватися таким терміном бажано було б тільки у міжнародних відносинах, для внутрішніх відносин слід використовувати термін «непереборна сила» саме тому, що це рівнозначні поняття;

запропоновано запозичити відоме зарубіжним правопорядкам правило, закріплене у ст. 8:108 Принципів ЄКП, щодо обов'язку боржника в розумний строк довести до відома кредитора інформацію про перешкоди, що виникли, які роблять неможливим виконання договору, а також щодо права кредитора вимагати стягнення збитків, викликаних невиконанням боржником цього обов'язку. Це вирішить питання, на яке ЦК України не дає відповіді – не визначений момент припинення зобов'язання неможливістю виконання. Якщо вважати, що зобов'язання припиняється відразу ж у момент виникнення неможливості, то ризик виникнення збитків у сторони, яка не повідомлена, досить високий і компенсувати збитки сторона не в змозі, тому що до моменту, коли ці збитки були понесені, зобов'язання, як з'ясовується згодом, уже припинилося. У зв'язку з викладеним варто доповнити ЦК України нормою про те, що сторона, яка довідалася першою про виникнення об'єктивної, остаточної та випадкової неможливості виконання (крім випадку, коли сторона відповідає за випадок), зобов'язана негайно повідомити іншу сторону про ці обставини;

доведено, що при постійній неможливості зобов'язання припиняється, оскільки його мета не досягнута і не може бути досягнута. Якщо існує ймовірність того, що виконання зобов'язання стане можливим, то ст. 607 ЦК України застосовуватися не повинна. Пропонується доповнити ст. 607 ЦК України частиною 2 з наступним змістом: «При тимчасовій неможливості виконання зобов'язання не припиняється, а переноситься до усунення перешкод»;

пропонується імплементувати підхід Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА у вітчизняне законодавство стосовно того, що «сам по собі той факт, що в момент укладання договору виконання прийнятого зобов'язання було неможливим, не впливає на дійсність

договору», замість існуючого у законодавстві України правила згідно з яким припиняє зобов'язання наступна неможливість виконання. Наслідки неможливості виконання в цьому випадку мають залежати від того, знала чи ні зобов'язана сторона в момент виникнення зобов'язання про неможливість його виконання. Якщо сторона знала або повинна була знати про це, вона несе відповідальність перед контрагентом за порушення зобов'язання. Якщо ж про неможливість виконання не було та не мало було бути відомо, зобов'язання припиняється;

набули подальшого розвитку:

теза про те, що при вирішенні питання про долю зобов'язання при неможливості виконання, що виникла після укладення договору в англійському праві використовується доктрина «даремності договору», у французькому праві – доктрини про «форс-мажор» та «неперебачуваності», в американському праві – доктрина звільнення від відповідальності за невиконання внаслідок комерційної нездійсненності, в німецькому праві – доктрини «відпаданя підстав угоди» і «неможливості». Таким чином, усі правові системи в подібних випадках і при певних обставинах передбачають або припинення зобов'язань, або адаптацію договору до обставин, що змінилися;

теза про те, що не можна вважати зобов'язання нікчемним, якщо неможливість була наявною в момент виникнення зобов'язання, навіть якщо ця неможливість усунулася згодом, оскільки для кредитора важливе питання про можливість виконання зобов'язання в момент настання строку виконання. Сторона, що має право вимагати виконання зобов'язання, зацікавлена в тому, щоб виконання було можливо саме в момент настання строку виконання. Питання про неможливість виконання має ставитися в той момент, коли має бути виконання;

теза про те, що виконання зобов'язання може виявитися неможливим внаслідок об'єктивних причин, наприклад, загибелі індивідуально-визначеної речі (предмета зобов'язання) у результаті дії випадкових причин або непереборної сили. Тому зобов'язання припиняється неможливістю виконання без відповідальності лише у випадку, коли вона викликана обставиною, за яке жодна із сторін не відповідає;

теза про те, що у ст. 607 ЦК України припинення зобов'язання неможливістю виконання ставиться в залежність від того, чи буде боржник нести відповідальність перед кредитором за настання неможливості виконання, тобто, при покладанні на боржника відповідальності первісне зобов'язання не може припинитися, а лише змінює свій зміст. Навіть якщо предмет зобов'язання є індивідуально визначеним, його знищення спричиняє фізичну неможливість виконання, але зобов'язання не припиняється, а трансформується. Правовідносини відповідальності мають розглядатися як частина існуючого зобов'язання. Припинення договору без

трансформації його в зобов'язання, що має змістом відповідальність, відбувається лише за умови, якщо неможливість виконання виникла не з вини сторони, а в зобов'язанні, що має підприємницький характер – внаслідок непереборної сили або провини кредитора;

теза про те, що боржник відповідає за випадкову неможливість виконання, що наступила під час прострочення, якщо він винний у простроченні і, якщо між простроченням і неможливістю виконання є причинний зв'язок. Якщо боржник не винний у простроченні, набуває сили загальне правило: ризик випадку несе той, у чий господарській сфері він наступив;

теза про те, що значення випадку полягає у тому, що попри наявність протиправної поведінки особи, шкоди та причинного зв'язку між ними, він стає підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності, а також припиняє зобов'язання. На відміну від непереборної сили випадок (казус), як і провина, перебуває в площині не об'єктивних, а суб'єктивних явищ;

теза про те, що непереборною силою є подія, яка є об'єктивно невідвратною. Запобігти її прояву не здатна не тільки конкретна особа з урахуванням її фізичних, економічних, технічних та інших можливостей, а й за даних умов будь – яка інша особа, враховуючи існуючий стан науки та техніки. Однак невідворотність не означає абсолютну неможливість відвернути негативні наслідки жодними людськими силами. Такий підхід значно звузив би сферу застосування цієї правової категорії;

оскільки ЦК України не передбачає механізму (процедури) припинення зобов'язання неможливістю виконання, запропоновано передбачити на випадок виникнення неможливості виконання зобов'язання процедуру розірвання договору шляхом односторонньої відмови, що дала б у випадку виникнення неможливості виконання кожній зі сторін право розірвати договір в односторонньому порядку;

удосконалено:

системну класифікацію видів неможливості виконання та запропоновано виділяти наступні види неможливості виконання зобов'язання (не всі з них ведуть до припинення зобов'язання) – фізична і юридична, суб'єктивна та об'єктивна, первісна та наступна, постійна і тимчасова, випадкова та винна;

додатково обґрунтовано, що економічна неможливість виконання (яка характеризується тим, що фізично виконання можливо, але з втратами, знаючи про які розумно діючий суб'єкт не прийняв би на себе відповідного зобов'язання або прийняв би його на інших умовах) сама по собі не є обставиною припинення зобов'язання. Вона лише припускає право сторони вимагати розірвання або зміни договору при істотній зміні обставин (ст. 652 ЦК України).

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичне значення дисертації полягає в її спрямованості на усунення прогалин у науці цивільного права щодо припинення зобов'язання неможливістю виконання. Дослідження має також практичну спрямованість, яка полягає у формулюванні висновків і внесенні пропозицій, що можуть бути використані для удосконалення цивільного законодавства України. Окремі теоретичні положення роботи можуть бути застосовані у навчальному процесі при викладанні курсу «Цивільне право України». Висновки дисертаційного дослідження можуть стати основою для подальших наукових досліджень.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію підготовано на кафедрі цивільного права Одеської національної юридичної академії, де проведено її обговорення.

Результати дисертаційного дослідження доповідалися також на наукових конференціях: на III Міжнародній цивілістичній науковій конференції студентів та аспірантів (4-5 квітня 2008 р., м. Одеса), Всеукраїнській науковій конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу «Правове життя сучасної України» (18-19 квітня 2008 р., м. Одеса), V міжнародній науково-методичній конференції «Римське право і сучасність» (30-31 травня 2008 р., м. Одеса), Міжнародній науковій конференції «Життя І.В. Шерешевського, як духовна єдність між поколіннями юристів» (присвячено 120-річчю від дня народження) (13 грудня 2008 р., м. Одеса), IV Міжнародній цивілістичній науковій конференції студентів та аспірантів (3-4 квітня 2009 р., м. Одеса), Міжнародній науково-практичній конференції «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави» (10 квітня 2009 р., м. Одеса), Міжнародній науковій конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу «Правове життя сучасної України» (5-6 червня 2009 р., м. Одеса).

Публікації. Основні теоретичні і практичні висновки, положення та пропозиції дисертаційного дослідження викладені у трьох наукових статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України, та восьми тезах доповідей на конференціях.

Структура дисертації відображає логіку і послідовність наукового дослідження і обумовлена його предметом і метою. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які включають шість підрозділів, висновків та списку використаних джерел.

Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінок, із них основний зміст викладено на 196 сторінках. Список використаної літератури складає 259 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження, сформульовано мету і завдання дослідження, визначено об'єкт, предмет і використані методи дослідження, викладено наукову новизну і основні положення, що виносяться на захист, висвітлено практичне значення отриманих результатів та їхню апробацію.

Розділ перший «Огляд літератури за темою та вибір напрямків дослідження» присвячений визначенню ступеню дослідження питань, які охоплюються проблематикою дисертаційного дослідження. Для зручності наукового аналізу праці у цій галузі згруповано таким чином: ті, що стосуються визначення засад припинення зобов'язань взагалі; ті, що стосуються визначення поняття та сутності категорії «неможливість виконання»; ті, що стосуються встановлення правового значення неможливості виконання зобов'язань; ті, що стосуються визначення підстав, умов та наслідків припинення зобов'язань внаслідок неможливості їхнього виконання. Оцінюючи в цілому стан наукових досліджень проблем, пов'язаних з припиненням зобов'язань внаслідок неможливості їх виконання, зроблено висновок, що на тлі ретельного аналізу таких підстав припинення зобов'язання як його виконання; класифікацій підстав припинення зобов'язань, проблема неможливості виконання залишається дослідженою недостатньо. Предметом розгляду науковців у цій галузі слугували, в основному, класифікації неможливості виконання зобов'язань та окремі підстави виникнення такої неможливості. Предметом наукового аналізу були також категорії непереборної сили та випадку у цивільному праві. Але, як перша, так і друга з них досліджувалася, передусім, у якості підстави (умови) звільнення від відповідальності, головним чином, за завдання шкоди.

Звідси робиться висновок про доцільність обрання наступних напрямків дослідження: визначення загальних засад припинення зобов'язань з метою наступного встановлення місця припинення зобов'язання внаслідок неможливості його виконання поміж інших випадків припинення зобов'язань; встановлення поняття та сутності категорії «неможливість виконання зобов'язання», особливостей її характеристики у загальній цивілістичній теорії та практиці вітчизняного законодавства; визначення підстав, умов та наслідків виникнення неможливості виконання зобов'язання.

Розділ другий «Загальні засади припинення зобов'язання неможливістю їх виконання» складається з двох підрозділів і присвячений історичним та загальнотеоретичним питанням припинення зобов'язань у римському праві та у цивільному праві України.

У підрозділі 2.1. «Загальні положення про припинення зобов'язань» розглянуто основні підстави такого припинення у їх історичному розвитку. При цьому зазначається, що узагальнюючих термінів і узагальнюючої конструкції «припинення зобов'язань», «виконання зобов'язань» тощо римська юриспруденція не виробила, обмежившись аналізом підстав припинення окремих вимог, що виникають із зобов'язань. Однак саме римською юриспруденцією вироблені найбільш досконалі юридичні механізми як припинення, так і виконання зобов'язань. Зокрема, зобов'язання припиняється *ipso jure* в результаті виконання – дійсного (*solutio*) або символічного (*acceptilatio* та *solutio per aes et libram*), заміни виконання, новації, *litis contestatio* при *judicia legitima*, співпадіння сторін в одній особі (*confutio*) і *concursum causarum* – заліку.

Як і римсько-правова думка, вітчизняна концепція з питань, що є предметом даного дослідження, ґрунтується на тому посиленні, що кожне зобов'язання має межі свого існування, тобто, рано чи пізно має бути припиненим. Безпосередньо у ЦК України встановлена низка підстав припинення зобов'язань, більшість з яких є традиційними для цивільного права. Однак, у ЦК України, як і у законодавстві деяких інших пострадянських країн, з'явилися нові положення, які розширюють можливості сторін самостійно вирішувати питання припинення зобов'язання. Детальному аналізу піддано систему підстав припинення зобов'язань.

Підрозділ 2.2. «Формування та розвиток поглядів щодо припинення зобов'язань внаслідок неможливості їх виконання» присвячений дослідженню впливу римського права на формування відповідної концепції у більш пізніх правових системах. Так, досліджено доктрини «даремності» в англо-американському праві, «економічної неможливості» – у праві ФРН, «неможливості виконання внаслідок «форс-мажору» – у праві французькому, «об'єктивної неможливості» – у дореволюційному російському праві з метою з'ясування питання про ефективність правових норм про неможливість виконання в сучасному українському законодавстві.

На підставі проведеного аналізу зроблено висновок про те, що всі правові системи при неможливості виконання зобов'язання передбачають або припинення зобов'язань, або адаптацію договору до обставин, що змінилися, і, як слідство, і в тому і в іншому випадках звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань через неможливість, однак самі умови, при яких це допускається, в існуючих правових системах відмінні. Зокрема, відповідно до французького права існує різниця між «неможливістю» виконання (тобто «форс-мажором») з однієї сторони й, з іншого боку, обставинами, які дестабілізують контракт, при яких складаються економічні умови, що тягнуть корінну зміну обстановки. Останнє називається доктриною «непередбаченості» (*imprevision*). Ст. 1142

ФЦК передбачає, що будь-яке зобов'язання припиняється відшкодуванням збитків щораз, коли боржник не виконує зобов'язання. Однак ст. 1148 визначає, що збитки не відшкодовуються у випадку «форс-мажору». Французьке цивільне право, і насамперед ФЦК, розмежування між випадком і непереборною силою не проводить, і обидва поняття вживаються в ньому як синоніми. Французька доктрина й практика лише відпрацювали критерії, за допомогою яких визначається наявність обставин, що звільняють від відповідальності, байдуже яких – випадку або непереборної сили. Правова доктрина й практика ФРН, на противагу Франції, намагаються відмежувати випадок від непереборної сили, позначаючи непереборну силу як «кваліфікований випадок». Що стосується первісної неможливості виконання зобов'язання, французька та німецька доктрина сприйняла один із основних принципів континентальної системи права, відомий ще римському праву: зобов'язання, що має своїм змістом те, що неможливо виконати, є юридично нікчемним (*impossibilium nulla est obligatio*). Також, важливо, що в континентальному праві для настання відповідальності боржника потрібний доказ його провини, при цьому провини боржника передбачається й на боржнику лежить тягар доказування відсутності провини.

Положення англо-американського права, що стосуються договірної відповідальності, відрізняються від положень континентального права. Поступово у ньому сформувалася доктрина «даремності договору», тобто звільнення боржника від виконання договору у зв'язку з наступною неможливістю його виконання, яка настала через події, що перебувають поза контролем сторін договору. Це дуже широке поняття, охоплювало неможливість, крайню утрудненість виконання, а також відпадання мети, навіть якщо це не приводить до фізичної неможливості виконання договору. У сучасних умовах у більшості випадків неможливість виконання договору викликана діяльністю держави в економічній сфері. Доктрина й практика США в цілому відповідають англійському праву.

Розділ третій «Категорія «неможливість виконання зобов'язання» у цивільному праві України» поділений на два підрозділи, у яких проаналізовано поняття та правове значення категорії «неможливість виконання» у цивільному законодавстві України.

У підрозділі 3.1. «Поняття неможливості виконання зобов'язання» зазначається, що на формування концепції наслідків неможливості виконання зобов'язань у цивільному праві (законодавстві) України вплинули не лише положення римського приватного права, звідки був реципований загальний принцип припинення зобов'язань внаслідок неможливості їхнього виконання, яка виникла не з вини сторін зобов'язання, але й більш пізні інтерпретації цього

принципу в правових доктринах та законодавстві низки європейських країн, а також у цивілістиці Російської імперії та радянському цивільному праві. Зокрема,

це просліджується у підходах до визначення поняття «неможливість виконання зобов'язань» та у врахуванні в правовій доктрині та у цивільному законодавстві України доцільності розрізнення різних видів неможливості виконання зобов'язань. Із врахуванням зазначених обставин, поняття «неможливість виконання зобов'язання» пропонується визначати як нездатність боржника здійснити передбачені зобов'язанням дії, спрямовані на виконання цього зобов'язання. У свою чергу, в залежності від моменту виникнення неможливості виконання зобов'язання, усвідомлення цієї обставини його учасниками, їхнього ставлення до неможливості виконання тощо, неможливість виконання зобов'язання розглядається як підстава припинення зобов'язання, але в той же час і як підстава звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язання.

Неможливість виконання характеризує ситуації, у яких виконання боржником обов'язків, що випливають із закону або договору, стало неможливим. Під таким кутом зору піддано аналізу випадки невиконання зобов'язання при неможливості виконання, які спричиняють різні наслідки: а) за неможливість виконання відповідає боржник; б) виконання стало неможливим із причин, за які боржник не відповідає. З аналізу ст. 607 ЦК України випливає, що у випадку, якщо у виникненні неможливості винен боржник чи кредитор зобов'язання не припиняється. При винній неможливості виконання зобов'язання не припиняється, а лише змінюється, оскільки для винної сторони обов'язок виконання трансформується в обов'язок відшкодувати завдані контрагентові збитки, сплатити неустойку і тощо. Додаткові обов'язки, що виникають у цьому випадку, не відрізняються від випадку невиконання, коли виконання можливе (сплата неустойки; припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору); зміна умов зобов'язання; відшкодування збитків та моральної шкоди). Таким чином, на думку автора, наявність об'єктивних перешкод до виконання зобов'язання саме по собі не завжди тягне припинення відповідного зобов'язання. Якщо підставою неможливості виконання послужили дії сторони зобов'язання або інших обставин, за настання яких відповідає боржник, можна констатувати припинення обов'язку виконання в натурі, але не припинення всіх прав і обов'язків сторін, що випливають із даного зобов'язання. Зокрема, існує можливість залучення боржника до відповідальності. Правовідносини відповідальності більшістю мають розглядатися як частина існуючого зобов'язання.

У *підрозділі 3.2. «Правове значення категорії «неможливість виконання зобов'язання» у цивільному праві України»* здійснено аналіз категорії «неможливість виконання» з визначенням її значення як підстави припинення зобов'язання. Аналіз основних видів неможливості виконання зобов'язання дозволив зробити висновок, що не у всіх випадках вона може

служувати підставою його припинення. При аналізі випадкової неможливості виконання зобов'язання робиться висновок про те, що зобов'язання припиняється і боржник ніякої відповідальності за його невиконання не несе. З урахуванням сказаного, пропонується уточнене поняття об'єктивної неможливості виконання, під якою слід розуміти таку можливість, при якій або (1) зобов'язання не може бути виконане ніким взагалі, або (2) третя особа може теоретично виконати зобов'язання боржника, але покладання виконання на третю особу неможливо, наприклад, у силу договору, закону або природи зобов'язання. В цьому випадку буде цілком справедливим вважати, що припиняє зобов'язання за ст. 607 ЦК України тільки об'єктивна неможливість виконання. Якщо ж у боржника є теоретичне право та можливість покласти виконання на третю особу, то має місце суб'єктивна неможливість, що може являти собою форс-мажор і звільнення від відповідальності, але не може служити підставою для автоматичного припинення зобов'язання. Далі досліджуються фактична, фізична та юридична неможливість виконання зобов'язання, наслідком чого стає висновок про те, що юридична неможливість за суттю є тимчасовою, тому що теоретично будь-який акт, який лежить у її основі, може бути в будь-який момент відмінений або визнаний недійсним.

Розділ четвертий «Підстави та умови припинення зобов'язання внаслідок неможливості його виконання за цивільним правом України» містить два підрозділи, у яких розглянуто підстави припинення зобов'язань внаслідок неможливості їх виконання, а також умови і порядок такого припинення.

У підрозділі 4.1. *«Підстави виникнення неможливості виконання зобов'язань»* досліджуються категорії випадку та непереборної сили. При цьому зазначається, що визначення поняття та розмежування випадку і непереборної сили належить до проблем, що викликають інтерес науковців різних поколінь і наукова розробка яких розвивається та збагачується в міру накопичення нових фактів і зростаючого проникнення в суть досліджуваних явищ. Так само, і зараз це питання належить до числа найбільш актуальних у контексті дослідження проблематики наслідків невиконання зобов'язань не з вини боржника. Розглянуто існуючі у науці цивільного права теорії щодо сутності та поняття «непереборної сили» і відповідно до них проведено розмежування непереборної сили та випадку. З огляду на зазначене, найбільш універсальним визначенням «непереборної сили», на думку авторки, є запропоноване О.С. Йоффе. Непереборна сила – це надзвичайна подія, якій неможливо запобігти за даних умов з об'єктивних підстав (на досягнутому рівні науки та техніки). Випадку в цивільному праві можливо об'єктивно запобігти, а не може йому запобігти лише дана особа, маючи доступні їй засоби. Такий підхід дає можливість провести чітку межу між випадком та непереборною силою. Він знайшов відображення і в

Цивільному кодексі України. Так, у відповідності до ст. 617 ЦК України непереборною силою є надзвичайна або невідворотна за даних умов подія. Отже, непереборною силою у вітчизняному цивільному праві вважається надзвичайна та невідворотна подія, якій не можна запобігти в конкретних умовах і яка звільняє від матеріальної відповідальності за невиконання зобов'язання або заподіяну шкоду, а також зупиняє дію строку позовної давності. Детальному аналізу піддано обставини непереборної сили, а також співвідношення понять «форс-мажор» та «непереборна сила».

У **підрозділі 4.2. «Умови та порядок припинення зобов'язання неможливістю виконання»** основну увагу приділено аналізу умов та порядку припинення зобов'язань неможливістю їх виконання.

В результаті проведеного дослідження зроблено висновок про наступні умови припинення зобов'язання у разі настання неможливості виконання: 1) наявність об'єктивної обставини, тобто виникла фактична (фізична) або юридична неможливість виконати умови зобов'язання; 2) така обставина виникла після укладання зобов'язання – наступна неможливість; 3) неможливість виконання має виникнути в період існування зобов'язання; 4) існує причинний зв'язок між об'єктивною обставиною (обставинами) та фактичною неможливістю виконати умови зобов'язання; 5) відсутня вина сторін зобов'язання (крім випадків, коли законом чи договором передбачена відповідальність за випадок). Ці умови мають бути у наявності всі одразу.

Що стосується механізму припинення зобов'язання неможливістю виконання, законодавство, на жаль, вказує на можливість припинення зобов'язання, не згадуючи про необхідність дотримання якої-небудь формальної процедури. Тому може йтися про два варіанти розвитку подій у цьому випадку: 1. Якщо жодна із сторін до виникнення неможливості виконання ще не встигла вчинити дії, які впливають із зобов'язання, то воно припиняється. 2. Якщо зобов'язання вже виконане, воно зберігає силу за умови, що сторона, яка його виконала, отримала від іншого контрагента зустрічне задоволення. Та частина виконання, за яку не отримане зустрічне задоволення, повертається відповідній стороні

У **Висновках** підведено підсумки дослідження та сформульовано його найважливіші результати, зокрема:

1. Порядок, підстави та умови припинення зобов'язання мають велике практичне значення, оскільки стосуються майнових прав його сторін і в багатьох випадках можуть спричиняти для останніх негативні правові наслідки. Тому уже римським правом сформульовано досить чіткі поняття, що визначають юридичні характеристики підстав припинення зобов'язань. Однією з таких підстав є неможливість виконання зобов'язання. В Римі визнавалася неможливість виконання первинна і наступна, фізична і юридична. Римські юристи розрізняли простий випадок (*casus*), що означав невинність, і надзвичайний нездоланий випадок – непереборну силу (*vis*

major), що втілювалася в повені, землетрусі й інших невідворотних стихійних явищах.

2. При вирішенні питання про долю зобов'язання при неможливості виконання, що виникла після укладення договору в англійському праві використовується доктрина «даремності договору» (frustration), американське право застосовує доктрину звільнення від відповідальності за невиконання внаслідок комерційної нездійсненності (impracticability), французьке право розглядає дану проблему з позицій доктрини «форс-мажор» (force majeure) і доктрини «неперебачуванності» (imprevision), німецький законодавець для відповіді на питання про звільнення від відповідальності вдається до положень доктрини «відпадиння підстав угоди» (wegfall der geschäftsgrundlage) і доктрини «неможливості» (unmöglichkeit). Тобто, всі правові системи в подібних випадках і при певних обставинах передбачають або припинення зобов'язань, або адаптацію договору до обставин, що змінилися.

3. Юридичні факти, перераховані у гл. 50 ЦК України становлять систему підстав (способів) припинення зобов'язань. При систематизації цих підстав в якості головного класифікаційного критерію обрана воля учасників зобов'язання відносно його припинення. Щодо припинення зобов'язання неможливістю виконання, то у сучасній літературі прийнято виділяти різні види неможливості виконання – фізичну і юридичну, суб'єктивну й об'єктивну, первісну й наступну, випадкову та винну, постійну та тимчасову, абсолютну та відносну.

4. Неможливість виконання тієї дії, яка становить зміст зобов'язання, залежно від причин її настання, або припиняє зобов'язальне відношення, або, навпаки, ускладнює його. З цього боку розрізняють випадкову і винну неможливість виконання. Неможливість виконання, як підстава припинення зобов'язання, має наступити в силу об'єктивних обставин, що робить неможливим виконання для даного боржника. Відсутність провини доводиться особою, що порушила зобов'язання.

5. Умовами припинення зобов'язань за ст. 607 ЦК України є: 1) наявність об'єктивної обставини, тобто виникнення фактичної (фізичної) або юридичної неможливості виконати умови зобов'язання; 2) така обставина виникла після укладання зобов'язання – наступна неможливість; 3) неможливість виконання має виникнути в період існування зобов'язання; 4) у наявності причинний зв'язок між об'єктивною обставиною (обставинами) та фактичною неможливістю виконати умови зобов'язання; 5) відсутність вини в діянні сторін зобов'язання (крім випадків, якщо законом чи договором передбачена відповідальність за випадок).

6. Непереборною силою називається надзвичайна або невідворотна за даних умов подія. У комерційному обороті непереборна сила часто називається форс-мажором. Ця подія характеризується, по-перше, як

зовнішня до діяльності сторін обставина (наприклад, явища стихійного характеру). По-друге, надзвичайність події, що стає непереборною силою, означає, що це неординарна, незвичайна обставина. У випадку, якщо порушення зобов'язання сталося внаслідок непереборної сили, відсутня не лише провина порушника, але й, як правило, причинний зв'язок між його поведінкою та порушенням зобов'язання. Отже, непереборна сила звільняє боржника від відповідальності за порушення зобов'язання у всіх випадках, крім випадків, прямо передбачених законом, а також веде до припинення зобов'язання.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Продаєвич І.С. Загальні підстави розірвання договору /І.С. Продаєвич //Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література. – 2008. – Вип. 41. – С. 207–211.
2. Продаєвич І.С. Припинення зобов'язань неможливістю виконання /І.С. Продаєвич //Актуальні проблеми держави та права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література. – 2008. – Вип. 42. – С. 166–170.
3. Продаєвич І.С. Систематизація підстав припинення зобов'язань /І.С. Продаєвич //Південноукраїнський правничий часопис: Науковий журнал. – 2008. – № 4. – С. 78–79.
4. Продаєвич І.С. Особливості деяких підстав припинення договірних зобов'язань //Зб. тез наук. робіт сучасн. III Міжнар. цивіліст. наук. конф. студентів та аспірантів, 4–5 квітня 2008 р. – Одеса: Фенікс. – ч. 2. – 2008. – С. 70–71.
5. Продаєвич І.С. Неможливість виконання зобов'язань, як підстава їх припинення /І.С. Продаєвич //Правове життя сучасної України: Тези доп. Всеукр. наук. конф., 18–19 квітня 2008 р. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 281–283.
6. Продаєвич І. Підстави припинення зобов'язань у римському приватному праві /І. Продаєвич //Римське право і сучасність: Матер. V Міжнар. наук.-метод. конф., 30–31 травня 2008 р. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 179–181.
7. Продаєвич І. Припинення зобов'язань неможливістю їх виконання /І. Продаєвич //Підприємництво і море: Тези доп. круглого столу. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 91–93.
8. Продаєвич І.С. Різновиди «неможливості виконання» як підстави припинення зобов'язань /І.С. Продаєвич //Життя І.В. Шерешевського як духовна єдність між поколіннями юристів: Матер. міжнар. наук. конф. (присвячено 120-річчю від дня народження), 13 грудня 2008 р. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 92–94.

9. Продаєвич І.С. Підстава припинення договору неможливістю виконання /І.С. Продаєвич //Зб. тез наук. робіт учасників IV Міжнар. цивіліст. наук. конф. студентів та аспірантів, 3-4 квітня 2009 р. – Одеса: Фенікс, 2009. – С. 522–523.

10. Продаєвич І.С. Розмежування випадку та непереборної сили у цивільному праві /І.С. Продаєвич //Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави: Матер. міжнар. наук.-практ. конф., 10 квітня 2009 р. – Одеса, 2009. – С. 148–149.

11. Продаєвич І.С. Поняття та підстави припинення зобов'язань /І.С. Продаєвич //Правове життя сучасної України: Тези доп. Міжнар. наукової конф. професор. - виклад. і аспірант. складу ОНЮА, 5-6 червня 2009 р. – Одеса: Фенікс, 2009. – С. 358–360.

АНОТАЦІЯ

Продаєвич І.С. Припинення зобов'язання неможливістю його виконання. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2009.

Дисертація присвячена дослідженню і обґрунтуванню теоретичних основ припинення зобов'язання неможливістю його виконання за цивільним законодавством України.

Проаналізовано загальні положення про припинення зобов'язань у цивільному праві, в тому числі, питання формування засад припинення зобов'язань у римському приватному праві, а також поняття та підстави припинення зобов'язань у цивільному праві України.

Значну увагу приділено розгляду сучасної концепції припинення зобов'язань неможливістю їх виконання, зокрема, аналізу вчень про неможливість виконання зобов'язання у цивільному праві зарубіжних країн, концепції неможливості виконання зобов'язання у цивільному праві України.

Здійснено аналіз особливостей окремих випадків припинення зобов'язань неможливістю виконання, таких як непереборна сила та випадок. Сформульовані пропозиції стосовно вдосконалення норм чинного законодавства.

Ключові слова: зобов'язання, виконання зобов'язань, припинення зобов'язань, неможливість виконання, непереборна сила, випадок.

АННОТАЦИЯ

Продаевич И.С. Прекращение обязательств невозможностью их исполнения. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Одесская национальная юридическая академия, 2009.

Диссертационная работа посвящена исследованию вопросов прекращения обязательств невозможностью их исполнения по гражданскому законодательству Украины. В работе дан обзор научных трудов, касающихся проблематики диссертационного исследования и определено состояние правовых аспектов прекращения обязательств невозможностью их исполнения в гражданском праве Украины.

Анализ формирования основ прекращения обязательств невозможностью их исполнения позволил сделать вывод о том, что основанием прекращения обязательств в Древнем Риме считалась также невозможность их исполнения, которая могла быть физической или юридической. Осуществлен также теоретический анализ понятия и оснований прекращения обязательств в гражданском законодательстве Украины.

Исследуются гражданско-правовые вопросы, связанные с невозможностью исполнения обязательств в гражданском праве зарубежных стран и соответствующая концепция в гражданском праве Украины. В частности, при решении вопросов, про судьбу обязательств при невозможности их исполнения, которые возникли после составления договоров. Так, были исследованы доктрины «напрасности» в англо-американском праве, немецкий же законодатель, для ответа на вопрос об освобождении от ответственности, использует положение доктрины «отсутствия основания соглашения» и доктрины «невозможности», «экономической невозможности» в праве ФРГ, «невозможности исполнения вследствие форс-мажора» во французском праве и «объективной невозможности» в праве дореволюционной России с целью определения эффективности правовых норм о невозможности исполнения в современном гражданском законодательстве Украины.

Значительное внимание в диссертационном исследовании уделено невозможности исполнения как основанию прекращения обязательств по гражданскому законодательству Украины. Детально проанализировано понятие невозможности исполнения, а также его правовое значение для гражданского законодательства.

В диссертации отдельно проанализированы и разграничены случай и непреодолимая сила как наиболее распространенные основания прекращения

обязательства невозможностью их исполнения, его условия и механизм. На этот счет в литературе, в том числе и западной, существует ряд теорий. Однако все они могут быть поделены на две основные: субъективную и объективную.

В диссертации сформулированы предложения по совершенствованию норм действующего законодательства, предложены авторские определения некоторых понятий и категорий.

Ключевые слова: обязательства, исполнение обязательств, прекращение обязательств, невозможность исполнения, непреодолимая сила, случай.

SUMMARY

Prodaevich I.S. Obligation suspension due to the impossibility of its satisfaction according. – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Science in Law- specialty 12.00.03 – Civil Law and Civil Procedure; Family Law; International Private Law. – Odesa National Academy of Law, Odesa, 2009.

Thesis is dedicated to the research and grounding of theoretical basis of obligation suspension due to the impossibility of its satisfaction according to Civil Law of Ukraine.

Common provisions of obligation suspension in Civil Law as well as issues of obligation suspension reasons formation in Roman Law along with concepts and grounds of obligation suspension in Civil Law of Ukraine were analyzed.

Much prominence was given to the contemporary conception of obligation suspension due to the impossibility of its satisfaction, especially to the analysis of study of obligation suspension due to the impossibility of its satisfaction in foreign countries as well as conception of obligation suspension due to the impossibility of its satisfaction in Civil Law of Ukraine.

Specific cases peculiarities of obligation suspension due to the impossibility of its satisfaction such as force majeure or incident were analyzed and the proposals to the current legislation amendment were stated.

Key-words: obligation, obligation suspension, stopping of obligations, impossibility of satisfaction, force majeure, incident.